

Əlyazması hüququnda

AYNUR VALEH qızı QARAYEVA

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DİNİ VƏ MİFOLOJİ
LEKSİKA

5706.01– Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2017

Dissertasiya Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Sayılı Allahverdi qızı Sadıqova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Mehriban Samət qızı Əlizadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universiteti Müasir
Azərbaycan dili kafedrası

Müdafiə “ _____ ” _____ 2018-ci il tarixdə saat ____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının növbədənənar iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1143, Bakı, Hüseyn Cavid prospekti, 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ _____ ” _____ 2017-ci il tarixdə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent:**

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dilinin dini-mifoloji leksik layının araşdırılması dilimizin leksikologiyası terminologiyası, və etimologiyasının öyrənilməsi, araşdırılması baxımından olduqca aktual hesab edilən məsələlərdəndir. Dini və mifoloji leksikanı müxtəlif aspektlərdən işıqlandıran elmi tədqiqatların bolluğu, mifonimlərə müxtəlif yanaşmalar bu mövzunun aktuallığını heç də azaltmır. Belə ki, dini və mifoloji leksikanın əsas meyarları ilə bağlı vahid fikrin olmaması bu məsələnin öz həllini tamamilə tapmamasından xəbər verir. Azərbaycan dilində dini və mifoloji leksik vahidlərin digər dillərin materialları ilə yeri gəldikcə, müqayisəli şəkildə araşdırılması yeni-yeni faktların aşkarlanmasına gətirib çıxarır. Dilin leksik layının xüsusi bir hissəsi olan dini-mifoloji leksika əsasında maraqlı dil faktlarının müəyyən edilməsi və fərqli dillərdə eyni semantik özəyə malik leksik vahidlərin fərqli semantik komponentlərinin ortaya çıxması tədqiqatı daha da aktuallaşdırır. Azərbaycan dilinin mifoloji leksikasının öyrənilməsi bu gün dilçiliyimizin qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biridir. Dilimizin mifoloji leksikasının müqayisəli tədqiqi bir çox leksemlərin səciyyəvi xüsusiyyətini dəqiqləşdirməyə, müxtəlif dini-mifoloji mətnlərin leksikasını təsnifləndirməyə və onların xüsusiyyət və ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyən etməyə geniş imkan yaradır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, belə leksik vahidlərin araşdırılaraq təhlil edilməsi onlarda oğuz və qıpçaq dil elementlərinin də müəyyən edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu mövzunu aktuallaşdıran daha bir cəhət Azərbaycan dilində mövcud olan dini-mifoloji leksemlərin xüsusi bir təsnifat əsasında araşdırılması, onların fərqli tematik qruplarda təhlil edilməsi dilin zənginliyini daha geniş şəkildə nəzərdən keçirməyə imkan yaradır. Bu qəbil araşdırmaların nəticələrindən əcnəbi dilin tədrisi prosesinə də təyinatı üzrə istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan dilinin dini və mifoloji leksikasıdır. Tədqiqatın predmeti isə dini və mifoloji leksik vahidlərin xüsusiyyətləri, mənşəyi, onların dilin leksik sistemindəki mövqeyini qabarıqlaşdırmaq və digər leksik laylarla olan münasibətini aşkarlamaqdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dilinin dini və mifoloji leksikasını təhlil etməklə qədim xalq mədəniyyətinin dildə nə şəkildə əks olunmasını dəyərləndirməkdir. Bundan əlavə, dünya haqqında ibtidai icma cəmiyyəti dövründə yaşayan insanlara məxsus fantastik təsəvvür və mifləri öyrənən elmlə bağlı anlayışları gerçəkləşdirən

sözləri, söz birləşmələrinin dilçilik baxımından izah edilməsinə zəruri ehtiyac duyulduğu üçün bir çox elmi qaynaqlarda mifoloji anlayışları dildə formalaşdıran, ifadə edən söz və söz birləşmələrini öyrənməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq. Bu baxımdan toplanmış materialların, leksik nümunələrin elmi təhlili zamanı bir sıra məsələlərin ayırd edilməsi qarşıda duran vəzifələrdən biri kimi çıxış edir. Buraya aşağıdakılar daxil edilir:

— dünyanın dil mənzərəsində mifoloji və dini leksikanın genetik yaxınlığını müəyyən etmək;

— dini və mifoloji varlıqları invariant varlıqların modifikasiyası kimi nəzərdən keçirmək;

— ilahi varlıqların adları ilə yanaşı, dilin leksik layına leksem kimi daxil olan obraz və simvolları müəyyənləşdirmək;

— dini leksikanın təsnifatını vermək;

— dini və mifoloji leksikaya daxil olan leksemlərdə sinonimlik, antonimlik, polisemantiklik, omonimlik və frazeoloji xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək;

— dini və mifoloji leksemlərin söz yaradıcılığında mövqeyini nəzərdən keçirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu tədqiqat işində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin ən qədim leksik qatı olan mifoloji və dini leksika kompleks şəkildə ətraflı araşdırılır. Mifoloji leksikanın mikrosistem kimi yeni təsnifatı təqdim edilir, dini leksik vahidlərin və ya din vasitəsilə Azərbaycan dilinə daxil olmuş elementlərin söz yaradıcılığında yeri və rolu, sözyaratma potensialı tədqiq edilir. Bu araşdırma mifoloji və dini leksik vahidlərin Azərbaycan dilinin leksikasının tarixi inkişaf yolunun əsasını təşkil edən milli-mənəvi təxəyyülün əsas elementi kimi təqdim edilməsini ortaya qoyur. Bu, hər şeydən öncə, Azərbaycan dilində mifoloji və dini leksikanın geniş ifadə imkanlarına malik olmasını, eyni zamanda insan zəkasının inkişafında dilin, dinin və mifologiyanın ictimai rolunu və funksiyasını müəyyən edir. Tədqiqatın əsas nəzəri mənbəyi kimi dilçilik ədəbiyyatında dini və mifoloji leksika ilə bağlı təqdim edilən elmi-nəzəri məlumat, dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində dini və mifoloji leksik vahidləri müxtəlif cəhətlərdən işıqlandıran elmi araşdırmalar çıxış edir. Leksikoqrafik mənbə kimi araşdırma zamanı Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və izahlı lüğətləri, Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti, izahlı dini lüğətlərdən istifadə edilib. Tədqiqat zamanı dini və mifoloji leksika ilə zəngin olan bədii ədəbiyyat nümunələrindən, həmçinin klassik və çağdaş yazıçı və şairlərin əsərlərindən geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dini və mifoloji leksikanın əhatəli şəkildə

tədqiqinin nəticələri gələcəkdə bu sahədə elmi tədqiqatla məşğul olanlar üçün əvəzəlməz mənbə ola bilər. Eyni zamanda burada toplanmış material türk dillərinin müqayisəli leksik və etimoloji tədqiqatları zamanı, lüğətlərin hazırlanmasında və s. zəngin mənbə kimi istifadə edilə bilər. Araşdırma zamanı əldə edilən yeni elmi nəticələrdən mifologizmlərlə bağlı müxtəlif sistemli dillərin tipoloji araşdırmaları zamanı istinad mənbəyi kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Bu araşdırmada müqayisəli-qarşılaşdırma və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas mənbəyini dilçilik ədəbiyyatında dini və mifoloji leksika ilə bağlı təqdim edilən elmi-nəzəri fikir və mülahizələr dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində dini və mifoloji leksik vahidləri müxtəlif cəhətlərdən işıqlandıran elmi araşdırmalar təşkil edir. Habelə müxtəlif lüğətlərdən Azərbaycan dilindəki klassik və müasir bədii ədəbiyyat nümunələrindən, dini məzmunlu ədəbiyyatdan istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

- Mifoloji leksika Azərbaycan dilinin leksikasında xüsusi özəllikləri ilə seçilən unikal bir mikrosistem formalaşdırıb

- Leksik vahidləri tarixi inkişaf mərhələləri üzrə qruplaşdırdıqda aşağıdakı keçid pillələrlə üz-üzə qalır:

Mifoloji leksika: dini və mifoloji leksika, dini leksika

- Dini leksemlər və mifologizmlər fərqli zamanlarda semantik variasiyaları ilə seçilir.

- Türk mənşəli mifologizmlər ilkin inanclarla bağlıdır.

- Dini mifologizmlər insanın dünya haqqındakı düşüncə və təsəvvürlərinin dildə ifadəsidir.

- Mifologizm və dini sözlərin böyük qismini isimlər təşkil edir.

- Tarixən mifologizm hesab edilən sözlər ətraf aləm haqqında elmi təfəkkürün inkişafı nəticəsində məzmunundakı mistik semantikasını tədricən itirmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili və dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları haqqında elmi-nəzəri konfranslarda, seminarlarda məruzələr edilmiş materialları nəşr olunmuşdur. Tədqiqatın əsas məzmunu AAK-ın tələblərinə cavab verən və tövsiyə etdiyi elmi məcmuələrdə nəşr olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən - dini terminlərin qısa lüğətindən ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, predmet və obyekt göstərilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim olunur, tədqiqatın metod və mənbələri, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Tədqiqatın birinci fəslı *“Dini və mifoloji leksikanın tədqiqi tarixi”* adlanır. Bu fəsil dörd yarımfəsilədən ibarətdir. Burada dil və mif anlayışları araşdırılır, eyni zamanda, dini və mifoloji leksikanın tədqiqi tarixi, təsnifatı prinsipləri öyrənilir. Birinci fəslin birinci yarımfəslı *“Linqvistik tədqiqatlarda “mif və dil” problemi.”* adlanır. Dil və mif bir-biri ilə ilkin mərhələdən sıx əlaqədə olmuşdur. Bunun nəticəsində mifologiya ilkin yaradıcılıq dövrünün və təsəvvürlərin nitqləşdirilməsi sistemi (burada “yaradıcılıq” dedikdə biz mental təfəkkür yaradıcılığını, daha dəqiq desək, gerçəkliyin dünyanın dil mənzərəsində əks olunmasını nəzərdə tuturuq), mif isə gerçəkliyin konseptuallaşmasının ən qədim üsulu və bu konseptuallaşma nəticəsində yaranan dünyəvi obraz kimi dəyərləndirilə bilər. Buradan çıxış edərək demək olar ki, “mif və dil” problemi yalnız dil və etnos mədəniyyətinin sıx əlaqədə olduğu kontekstdə çözümlə bilər. Bunun nəticəsi olaraq adət-ənənə, mərasimlər bir tərəfdən mədəniyyətin spesifik işarələrinin təmsilçilərin, digər tərəfdən bunları nitqdə gerçəkləşdirən sözlərdən ibarət mədəni konnotasiyanı təşkil edir. Məsələn bu prizmadan yanaşan A.A Ufimtseva qeyd edir ki, kollektiv təfəkkürə aid olan qeyri-şüuri sistem yaradan elementlər — etnik konstantlar etnosun keçdiyi tarixi inkişaf mərhələlərindən asılı olmayaraq dəyişməz qalır¹. Azərbaycan dilində işlənən mifoloji leksik vahidlər tarixi baxımdan dildə mövcud olan ən qədim sözlərdir. Mifin leksikləşməsi mifoloji koqnitiv paradigmanın müvafiq elementinin sözə çevrilməsidir. Bunun nəticəsində də dildə xüsusi leksik sistem — mifoloji leksika yaranıb. Bu leksik terminoloji sistemin əsas elementi mifoleksemdir (və ya mifonim). Mifoleksem yaxud mifonim hər hansı bir mifoloji varlığı, anlayışı və s. ifadə edir. Mifoleksəmlərin böyük əksəriyyəti, əsasən, insanla bağlı əlamət və keyfiyyətləri ifadə etməklə uydurma məxluq və varlıqların insana uyğunlaşdırılması məzmununu daşıyır. Bu qəbil mifonimlərin əksər hissəsi (qrammatik üsullar vasitəsilə) gender əlaqələrin (kişi – qadın) ifadəçisidir ki, bu da dünya haqqında, yaranış haqqında ilkin təsəvvürlərə əsaslanır.

¹ Уфимцева А. А., Лексическое значение : Принцип семиологического описания лексики, Москва: Едиториал УРСС, 2002. 239 с.

Məhz insana uyğunlaşdırılma nəticəsində mifonimlərin böyük qismi substantivlər və ya substantivləşmiş sifətlərdir. Lakin sonuncular barəsində A.Vejbitskaya belə bir fikir irəli sürür ki, bunlar əslində əlamət bildirən sözlərin substantivləşməsi deyil, əksinə, substantivlərin məzmunun daha da genişlənərək əlamət ifadə edə bilmək qabiliyyəti qazanmasıdır.¹ Mifoloji leksika çox geniş anlayış ifadə edən termdir. Məna genişliyi mifonimlərin başlıca əlamətidir. Mifoleksemələrin mənası ifadə etdiyi, formalaşdırdığı anlayışlarla sıx bağlıdır. Mifonimlərdə aid olduqları denotatların (müxtəlif varlıqların) ən xarakterik, mühüm əlamətləri ümumiləşdirilir. Dilimizdə dini-mifoloji görüşləri özündə əks etdirən bir sıra frazeoloji ifadə və birləşmələrə rast gəlinir. Bu qəbil birləşmələrin tədqiqatına cəlb edilməsi müasir dövrdə dilçiliyin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdən birinin yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır ki, bu da dilçilik və mədəni görüşlərin bir-biri ilə əlaqəsini müəyyən etməkdir. Çünki linqvistik araşdırmalar mədəniyyətin müxtəlif sahələri ilə bağlı olur. Dil, mədəniyyət və milli təfəkkürü birgə tədqiq etdikdə, təbii ki, fəlsəfə, psixologiya, kulturologiya, sosiologiya və s. sahələrdən yan keçmək olmur. Dilin milli xüsusiyyətinə kompleks yanaşmanı biz F. Boasın, U.Vaynrayxın, V.Humboldtun, K.Levi-Strosanın araşdırmalarında mütəmadi şəkildə müşahidə edə bilirik.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslində *“Türk dillərində mifoloji leksikanın tədqiqi tarixi”* nəzərdən keçirilir. Ümumiyyətlə, mifonimyanın tədqiqi dilçilikdən başqa tarix, etnoqrafiya, geologiya, mətnşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, coğrafiya, astronomiya, ölkəşünaslıq, demoqrafiya və s. kimi bir çox sahələrlə də sıx bağlıdır. Mifonimiya (mifonimika) — dilçiliyin dini və mifoloji mətnlərin leksikasını öyrənən, araşdıran bölməsidir. Mifonimiya termini eyni zamanda mifoloji adların — onimlərin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərini ifadə edir. Mifonimiyani əsasən aşağıdakı bölmələrə ayırırlar: 1) mifoloji antroponimika — mifoloji insan adları; 2) mifoloji toponimika — mifoloji ərazi adları; 3) mifoloji zoonimika — mifoloji heyvan adları; 4) mifoloji astronimika — mifoloji göy cisimlərinin adları və s. Mifonimiyada xüsusi adlar reallığa və qeyri-reallığa olan münasibətinə görə iki böyük qrupa ayrılır: 1) realonimlər — gerçəklikdə mövcud olmuş varlıq və obyektlərin adları; 2) mifonimlər — uydurma obyekt və varlıqların adları: a) dini və mifoloji terminlər; b) eponimlər — mifik qəhrəmanların adları; 3) mifik predmetlərin: a) (geyim, silah, əşya adları), b) mifik heyvanların adları; c) mifoloji heyvanlara

¹ Телия В.Н., Русская фразеология: Семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты. Москва: Школа «Языки рус. культуры», 1996, 284 с.

verilən adlar və s. Mifologiya ilə bağlı lingvistik araşdırmalar XIX yüzilliyin əvəllərindən başlanılmışdır. Azərbaycan dilinin mifonimiyası uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş və hal-hazırda özündə müxtəlif türk dilləri layların — oğuz, qıpçaq və müəyyən qədər qədim türk dili elementlərini ehtiva edir. Türk mifonimikası müxtəlif cəhətlərdən və fərqli səviyyələrdə türkologiyada tədqiq edilib və edilməkdədir. Lakin bu günə qədər türkoloji dilçilikdə bu sahə ilə bağlı monoqrafik tədqiqatlara çox az rast gəlinir. Türkologiyada mifonimiya sistemində sözyaradıcılığı məsələsi müxtəlif cəhətlərdən tədqiqat obyektinə olmuşdur. Mifologiyanın leksik-semantik quruluşunun kompleks təhlilini türkoloji dilçilikdə 1958 və 1959-cü illərdə qumuq dilinin materialları əsasında Y.İ. Cəfərov və 1963-cü ildə Ə.P.Vəliyevin tədqiqatlarında müşahidə etmək olar. Eyni zamanda digər türk dillərinin materialları əsasında yazılmış 1964-cü ildə M.D.Mirtajiyev, 1971-ci ildə R.C.Əmirov, 1967-ci ildə K.A. İkrəmov, 1980-ci ildə Y.İ.Xanbikov, 1975-ci ildə Z.Q. Uraksin, 1983-cü ildə Y.M.Quzeyev, 1986-cı ildə Y.Z.Kajibekov, 1966-cı ildə A.A. Yuldaşevin tədqiqatları da təqdirəlayiqdir. Bu tədqiqatlarda türk dillərinin mifoloji leksikası fərqli nöqtəyi-nəzərlərdən araşdırılıb. B.Bazilxan türk xalqlarının ortaq mifologiyaya, türk dillərinin isə ortaq mifoloji leksemlərə malik olduğunu sübut edərək qeyd edir ki, qumuq mifologiyasının bir çox onomastik terminləri digər altay və türk dillərinin modellərinə uyğun gəlir.¹ 2009-cü ildə işıq üzünə gələn, İ.O.Məmmədovun "Azərbaycan dili və türk dillərinin materialları əsasında yazıb çap etdirdiyi "Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası" monoqrafiyası dini-mifoloji leksikanın tədqiqində mühüm addımlardan biri kimi dəyərləndirilə bilər. Belə ki, bu əsərdə xalqımızın qədim inancları ilə bağlı bir sıra söz və terminlərin geniş şəkildə etimoloji baxımdan izahı verilməklə araşdırma obyektinə olmuşdur². Dissertasiyanın bu yarım-fəsilində həmçinin türk dillərində dini və mifoloji leksik vahidlər bir çox dilçilərin fikirlərinə istinad olunaraq təhlilə cəlb olunmuşdur. Və nəzərdən keçirilən bütün elmi araşdırmalar bir daha sübut edir ki, türkologiyada türk dillərinin dini və mifoloji leksikası ilə bağlı geniş, çoxplanlı monoqrafik araşdırmalar varsa da, bu məsələ yetərincə işıqlandırılmamış və hələ də dilin bu layında şərhə ehtiyacı olan bir çox problemlər öz həllini tapmamışdır. Azərbaycan dilinin materialları əsasında bu qəbil fundamental araşdırmalar isə demək olar ki, yox dərəcəsidir. Dilimizdə dini-mifoloji görüşləri özündə əks etdirən bir sıra frazeoloji ifadə

¹ Бартольд В.В. Сочинения. т.3, Москва: Наука, 1966, 711 с.

² Мəmmədov İ.О. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı, "Elm və Təhsil", 2009, 272 s.

və birləşmələrə rast gəlinir. Belə birləşmə və ifadələrin araşdırılması ilk öncə, təbii ki, onların komponentlərinin ayrı-ayrılıqda tədqiqat obyektı olmasını tələb edir, bu da dilçilik və mədəni görüşlərin bir-biri ilə nə dərəcədə əlaqədə olmasını müəyyən etmək deməkdir. Çünki linqvistik araşdırmalar bu və ya digər şəkildə mədəniyyətin müxtəlif sahələri ilə bağlı olur. Dil, mədəniyyət və milli təfəkkürü birgə tədqiq etdikdə, təbii ki, fəlsəfə, psixologiya, kulturologiya, və s. sahələrdən yan keçmək olmur. Bu sahələrin qovşağında formalaşan dini və mifoloji leksika özündə bir çox gizli məqamları saxlamaqdadır.

Tədqiqatın birinci fəslinin üçüncü yarım fəslı “*Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində dini və mifoloji sözlərin öyrənilməsi*” adlanır. Azərbaycan dili öz qədimliyinə, mənə və ifadə imkanlarının genişliyinə və lüğət tərkibinin zənginliyinə görə dünya dilləri arasında xüsusi yeri olan milli dillərdən biridir. Azərbaycan dilinin leksikasında ən qədim və vacib tematik sözlərdən olan dini və mifoloji leksik vahidlər bu günədək araşdırma obyektı olmamış, leksikaya aid əsərlərdə ötəri, şəkildə bu məsələyə toxunulmuşdur. Məhz bu səbəbdən də belə bir mövzunun sistemli və dərinlən öyrənilməsi dilçiliyimiz qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifələrdən sayılmalıdır. Bəllidir ki, tarixdə bir çox dinlər olmuşdur və bu gün də həmin dinlərin müəyyən qismi yaşayır, onlara inananlar, sitayiş edənlər vardır. Səbuin, Brəhma, Yəhudi, Zərdüş, Budda, Xristianlıq, İslam, nəhayət, din kimi görünən və özünü təqdim etmək cəhdində olan babilik və bahayilik də mövcuddur. Təbiidir ki, bütün bu dinlərin mahiyyəti, məzmunu birləşdikləri məfhum və anlayışlar, sözlər və terminlərlə ifadə olunur. Bu leksika, yəni dini leksika dini əbədiyyatlarda, müqəddəs dini kitablarda intensiv işlənəməkdədir. Belə sözlər ayrı-ayrı lüğətlərdə, ensiklopediyalarda, “İslam ensiklopediyası”nda, dinə aid elmi monoqrafialarda işlənərək cəmləşmişdir. Bir həqiqət vardır ki, Azərbaycanda — Odlar yurdunda bu günə qədər bir çox dinlər olubsa da, burada hal-hazırda islam dini daha aparıcıdır, sonuncudur. Təbiidir ki, dini sözlərin çoxu ərəb dili mənşəlidir. Yeri gəlmişkən, Abdulla Əl-Fəqir, Müqəddəs Payızov, Zakir Qasimovun tərtib etdikləri “Azərbaycan dilində işlənən ərəb sözlərinin lüğəti”ni nümunə götürə bilərik¹. Sovet dövründə— yetmiş ildən artıq müddətdə dilimizə qarşı qadağalar, təqiblər olmuş, öz milli adət-ənənələrimizi sərbəst, azad şəkildə yaşadıb, inkişaf etdirə bilməmişik, dinə aid söz və terminləri klassiklərin əsərlərinin sonunda qısa lüğətlərdə görüb oxumuşuq. N.Seyidəliyevin, “Dini terminlər lüğəti” nə ön söz yazan

¹ Azərbaycan dilində işlənən ərəb sözlərinin lüğəti. Bakı: Azərbaycan, 2003, s. 84

S.Həsənli çox doğru olaraq yazır: “Dini ədəbiyyatın nəşri birdəfəlik qadağan edilməklə yanaşı, həmin ədəbiyyatın hər hansı bir nümunəsinin xaricdən gətirilməsi və yayılması yasaqlanmışdı. Bununla belə, xalqımız öz əqidəsi və inamı ilə bağlı düşüncələrini, fikirlərini ayrı-ayrı sözlərdə və ifadələrdə yaşada bilmişdir”¹. Lakin bu gün dilimizin leksikasında kifayət qədər dini leksik vahidlər vardır və bu vahidlərin yenidən araşdırılması tədqiq olunması dilçiliyin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri ola bilər.

“*Dini və mifoloji leksik vahidlərin təsnifi məsələsi*” adlanan dördüncü yarım fəsildə dini və mifoloji leksik vahid anlayışı araşdırılır, onların təsnifi məsələsi ön plana çəkilir. Belə ki, mifonimlər Azərbaycan folklorunda qorunub saxlanan xalqımızın çoxəsrlik yaradıcılıq məhsuludur, məhz buna görə də onun müxtəlif dövrlərə aid dünyagörüşü haqqında aydın və dolğun təsəvvür yaradır. Kökləri çox qədim zamanlara gedən Azərbaycan nağıl və dastanlarının denotatlarının xalqın təfəkkür tərzinə, dünyagörüşünə uyğun şəkildə yaradılmasına şübhə yoxdur. Kortəbii, fəvqəlbəşəri qüvvələrin varlığına, bu qüvvələrin adı insan gücündən qat-qat üstün olmasına inam qeyri-adi nağılların, əfsanələrin yaranmasında təməl rolunu oynamışdır. Bu qeyri-adi nağıllar, əfsanələr müxtəlif, rəngarəng mifonimlərlə zəngindir. Həmin mifonimlər müxtəlif varlıqları əks etdirir. Onlar bir-birindən həm məna, həm də quruluş-struktur baxımdan fərqlənir. Məsələn: od püskürən ilanlar, adamları diri-diri udan yeddibaşlı əjdahalar, tilsimli qəslər, yeraltı zülmət dünyası, qeyri-adi qüvvəli divlər, əcinnələr, küpəgirən qarılar, ifritələr, tilsimli çubuqlar, kəlləgözlər və s. Mifonimlər dilçiliyin tədqiqat obyektinə olmaqla yanaşı, həmçinin bu elmin tədqiqat predmetidir. Ona görə də dilçilik elmində mifonimlər çox dərindən və geniş şəkildə tədqiq edilməlidir. Mifonim müştərək, ortaq tədqiqat obyektinə olsa da, ortaq tədqiqat predmeti deyildir. Bu tematik söz qrupuna dilçilik elmində nəzəri və praktik baxımdan fərqli şəkildə, yüksək elmi-metodik səviyyədə yanaşılır. Ona görə də mifonimlər dil vahidləri olduğu üçün dilçiliyin tədqiqat predmetidir. Dilçilikdə dini və mifoloji leksik vahidləri müxtəlif formalarda təsnif edirlər. Məsələn, Prof. İsmayıl Məmmədov mifoloji sözləri həm də söz qrupları kimi etnoqrafik leksikanın tərkibinə daxil etmişdir.²

Mifonimlərə aşağıdakı xüsusi isimlərin daxil edildiyi göstərilir: 1. Peyğəmbərlər və əfsanəvi şəxsiyyət adları 2. İlahə və pəri adları 3. Div adları 4. Div cinsindən olan əfsanəvi pəhləvanların adları 5. Cadugər, firistə,

¹ Seyidəliyev N.F. Dini terminlər. Bakı: Bilik, 1996, 96 s.

² Məmmədov O.İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası, Bakı: Elm, 2008, 291 s.

cin, dərviş adları 6. Qeyri-real məkan, yer, dağ adı ifadə edən adlar 7. Qeyri-adi, qeyri-real yolla dünyaya gələn qəhrəmanların adları 8. Əfsanəvi quş və heyvan adları

Mifoloji personajın adı və ya adlandırılması onun əsas göstəricisi, səciyyələndirici əlamətidir və bu xüsusiyyət bir sıra mifoloji personajlar üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Q.A.Klimov öz tədqiqatında yeni yunan mifologiyasının personaj adlarına söykənərək onları bir neçə kateqoriyaya ayırır ki, bunlar da aşağıdakılardır: 1. Ümumi və ya oxşar əlamətlərə malik mifoloji personajların adları. Məsələn: su pəriləri, divlər, şeytanlar, mələklər və s. 2. Ümumi ad altında qruplaşan, lakin fərqli özəlliklərə malik olan mifoloji varlıqlar. Müəllif buraya daha çox müqəddəs varlıqları aid edir və qeyd edir ki, yeni yunan mifologiyasında belə personajlar daha çox üstünlük təşkil edir. 3. Cinsi və ya forması məlum olmayan varlıqlar. Buraya ruhlar və cinlər aid edilir. Belə ki, bu varlıqların vahid qəbul edilmiş forması və ya görünüşü yoxdur və ya onlar fərqli məkanlarda, fərqli insanların yanında görünüşünü, formasını asanlıqla dəyişə bilər. 4. Bu qrupa isə yalnız bir adı olan substansiyalar aid edilir.¹ Məsələn: uşaqları qorxutmaq üçün istifadə edilən “xortdan” məhz bu kateqoriyaya aiddir. Ş.Q.Şabanova mifoloji leksikanın araşdırılması ilə tədqiqatının sonunda belə bir qənaətə gəlir ki, Azərbaycan dilinin mifoloji leksikasındakı sözlərin əksəriyyəti ümumtürk sözləridir və onları bu şəkildə qruplaşdırmaq daha doğru olardı: a) oğuz-poliregional onomastikası. Yəni bu qrupa daxil olan leksik vahidlər (onimlər) yalnız türk xalqları deyil, eyni zamanda altay xalqları üçün də ortaqdır. Bu qəbildən olan onimlər ümumi kökə malik olmalarına baxmayaraq, fərqli morfoloji quruluşları ilə seçilir; b) oğuz-ümumtürk onomastikası. Buraya türk dilləri qruplarının əksəriyyətində rast gəlinən mifologizmlər daxil edilir; c) oğuz-ortaq türk onomastikası (oғuzско-межтюркская ономастика). Bu qrupa əsasən oğuz qrupuna aid, bəzi hallarda isə başqa türk dili qruplarında ara-sıra təsadüf edilən onimlər daxil edilir; ç) sırf oğuz onomastikası. (Yalnız oğuz dili qrupuna aid olan onomastik leksika); d) oğuz-regional leksikası (yalnız konkret oğuz qrupu dillərindən birinə məxsus olan onomastik leksika: bu tədqiqatda isə məhz Azərbaycan dilinin onomastik leksikası nəzərdə tutulur)²

¹ Климов К.А. Имя мифологического персонажа: к проблеме идентификации. В кн: Этнолингвистика. Ономастика. Этимология. (Материалы международной научной конференции). Екатеринбург, 8-12 сентября, 2009, 320 с., с. 119-120

² Шабанова Ш. Г. Ономастическая лексика азербайджанской мифо-эпика. АКД, Махачкала, 2004, 22 с.

Tədqiqat zamanı xeyli sayda araşdırmalara nəzər salınmış və məlum olmuşdur ki, dini və mifoloji leksika ilə bağlı təsnifat və bölgülərdə indiyə qədər vahid bir prinsip hələ də müəyyənləşdirilməyib.

Dissertasiya işinin ikinci fəslı *“Mifoloji leksik vahidlərin Azərbaycan dilinin leksik – semantik sistemində mövqeyi”* adlanır. Bu fəsildə mifoloji leksik vahidlər tematik qruplaşma əsasında dini-mifonimləri nəzərdən keçirilmişdir. Dilimizdəki dini mifologizmləri: təbiət hadisələri ilə bağlı dini-mifologizmlər, dini-mifoloji onimlər, dini-mifoloji toponimlər və dini-mifoloji zoonimlər olmaqla dörd qrupda təsnif etmək olar. Dini-mifoloji mifonimlərə insan və insanabənzər məxluqların adlarını, dini-mifoloji toponimlərə dini-mifoloji məkan adlarını, dini-mifoloji zoonimlərə isə dini-mifoloji xarakterli heyvan adlarını aid edirik. Hər bir mifologizmin leksik-semantik quruluşunun təhlili sözlərin müasir dövrdə bu parametrlərdən nə qədər uzaqlaşdığını və qazandığı diferensial xüsusiyyətləri geniş şəkildə araşdırmağa zəmin yaradır. Mifologizmin leksik-semantik quruluşunda 5 səviyyə qeyd edilir: 1) əsas anlayış (özək) səviyyəsi — mifologizmin leksik-semantik quruluşunun özəyi; 2) etimoloji səviyyə — sözün leksik-semantik planının tarixi təhlili; 3) kontekstual səviyyə — digər sözlərlə leksik-semantik əlaqə (sintaxmatik səviyyə); 4) komponentlik səviyyəsi — frazeoloji və sabit söz birləşmələri yaradabilmə potensialı; 5) mental səviyyə — hər hansı bir konkret mifologizmin semantik arxetiplə əlaqəsi (tarixi kökə bağlılığı qoruyub saxlaması).

Mifologizm hər hansı bir təbiət varlığının, hadisəsinin prototipi olmaqla bərabər, eyni zamanda, qrammatik cəhətdən tək və ya cəm, kişi və ya qadın cinsində ola bilər. Mifologizmin semantik tutumunda etimonun təyin edilməsi bu səpkili araşdırmaların əsas qayəsidir, çünki ətraf gerçəkliyin, aləmin dərk edilməsi ilkin olaraq bu leksik vahidlər üzərində qurulub. Bütün inanclarla bağlı mifik və ya mifolojiləşdirilmiş teonimləri və ümumiyyətlə, mifonimləri aşağıdakı leksik-semantik qruplaşma şəklində araşdırmağı məqbul hesab edirik: 1) ali, ilahi qüvvə olan yarananın adları; 2) insan mənşəli yarımilahi varlıqların adları; 3) fəvqəltəbii işıqlı qüvvələrin adları; 4) fəvqəltəbii qara qüvvələrin və varlıqların adları; 5) ilkin inanclarla bağlı mifik personajların adları; 6) dini-mifoloji yer və hadisə adları; 7) zoomifonimlər.

Bu tematik qruplaşmanın əsas özəlliyi ondan ibarətdir ki, oxşar anlayışlar ifadə edən sözlər birgə tədqiq edilir. Bu baxımdan eyni tematik qrupa daxil olan mifologizmlər eynitipli əlamətlərə malik olur, məsələn, insan bildirir; ərazi, yer, çay, su hövzəsi bildirir; fantastik, uydurma, təbiətdə mövcud olmayan və ya bütəldirilən heyvan adı bildirir və s. Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycanlılarda da totemistik mifologiya dilin

leksik səviyyəsinin bu layında ən qədim laydır. Belə ki, totemizmin əsasını insanın ətraf aləmlə olan ilkin münasibətləri təşkil edir. Məsələn: ibtidai insanın cəmiyyət haqqında görüşü ondan ibarət idi ki, təbiətdə mövcud olan bütün canlıların anası, başçısı olmalıdır. Bu, dünyada matriarxal prinsiplərin ilkinliyi, ibtidailiyi ilə bağlı idi. Azərbaycan dilində də bu inanclarla bağlı bir sıra dini-mifologizmlərə təsadüf edilir. Məsələn: ulu ana, ana torpaq, ana təbiət və s.

İkinci fəsil yeddi yarım fəsildən ibarətdir. “*Azərbaycan dilində Ali ilahi qüvvənin – yaradanın adları*” adlanan birinci yarım fəsildə “Yaradanın adları” - Allah, Tanrı, Xuda, Rəbb, Yəzdan, Pərvərdigar, İlahi kimi leksik vahidlər tədqiqatə cəlb olunmuş, onların mənşəyi, etimologiyası haqqında məlumat verilmişdir. Belə ki, ərəb dilindən dilimizə daxil olan *Allah* kəlməsinin bir çox dillərdə paralelləri mövcuddur. Görünür, bu, müxtəlif xalq və etnosların çox qədim tarixə malik əlaqələri və dini-mifoloji görüşlərinin mübadiləsi ilə bağlıdır. Qədim türk dilində ulu yaradanın adı olan “tanrı // tenqiri” dini-mifologizmi qədim çin dilində dini termin olan “tyan” (səma) kəlməsi ilə semantik əlaqələrə malikdir. “Tanrı // tenqiri” dini-mifologizminin quruluşu onun türk əsilli, türk kökənli söz olmasını təsdiqləyir. Bu dini-mifologizmlə bağlı deyimlər, frazeoloji birləşmələr və digər elementlər, əsasən, dilimizin fərqli dialektlərində daha tez-tez rast gəlinir: tanrı qorusun, Tanrıdağ və s. İ.Cəfərsöylü qeyd edir ki, xunların və göy türklərin baş tanrısı Tenri adlanır. Şumerlərin baş tanrısı isə Tenqirdir. Xett və Urartu mixi yazılarında tanrıya Dingir deyilir və bu heç də təsadüfi uyğunluq deyildir.¹

Dilimizdə *Allah* leksik vahidi islam dini ilə bağlı olsa da, yəni dilimizə daha sonralar daxil olmasına baxmayaraq, sözyaradıcılığı prosesində xüsusi aktivlik göstərir. Məsələn: allahpayı — sədəqə, allahpərəst, çoxallahlılıq, allahsız, Allahverdi, Allahverən və s. Göründüyü kimi, bu söz dilimizdə həm düzəltmə, həm də mürəkkəb sözlərin yaranmasında iştirak edir. *Allah* leksik vahidi həm də bir çox frazeoloji birləşmələrin əsas məzmun yüklü komponenti kimi də çıxış edir. Məsələn: allah bilir — məlum deyil mənasında, allah tərəfi — ədalətli, insafli, vicdanlı, düz və s.

Bu yarım fəsildə *Allah* leksik vahidi kimi Tanrı, Xuda, Rəbb, Yəzdan, Pərvərdigar, İlahi kimi leksemlərin də söz yaradıcılığında rolu və leksik – semantik tutumu aydınlaşdırılmışdır.

“*Azərbaycan dilində insan mənşəli yarım ilahi insanların və varlıqların adları.*” na həsr olunmuşdur. İkinci yarım fəsildə Mifoloji leksikanın

¹ Cəfərsöylü İ.Y. Türk, Urartu, Alban etnolinqvistik uyğunluqları. Bakı, 2008, 327 s.

öyrənilməsi, dilin müxtəlif prizmalarından tədqiqata cəlb edilməsi bütün dövrlər üçün aktuallıq kəsb edir. Mifoloji leksikanı tədqiq etməklə hər bir dilçi-alim istənilən yazıçı və ya şairin poetik dünyasına, söz bazasına doğru-düzgün qiymət verə bilər. Bu konsepsiya özünü daha çox klassik ədəblərin əsərlərinin tədqiqi zamanı büruzə verir. Dilçi-alim Mirzə Kazım bəy vaxtilə demişdir ki, “mifoloji lüğət olmadan Xaqaninin yaradıcılığını başa düşmək çətinidir”. Biz alimin bu fikrini tam dəstəkləyirik. Çünki klassik şair və yazıçıların əsərlərində adı çəkilən hər bir personaj müəyyən məntiqi semantik məzmunun daşıyıcısıdır. Klassik ədəbiyyatlarda müraciət edilən, adı çəkilən mifik personajların bəlli bir qismi yarımilahi varlıqlardır ki, biz də qeyd etdiyimiz bu qrupa bu qəbildən olan Adəm, Həvva, Xızr, Nuhun adını daxil etməyi məsləhət bilirik. Bəşər tarixindən bəlli olan peyğəmbərlərlə müqayisədə adı çəkilənlər daha çox mifikləşdirilmiş personajlar olduğundan onların bu qrupda yer alması daha məqsədəuyğundur.

Adəm kəlməsinin mənası “insan” deməkdir və rəvayətlərə görə, Adəm yer üzünün ilk insanıdır və bütün bəşəriyyət onun törəməsidir. Dini rəvayətlərə görə, Həvva Adəmin qabırğasından, bəzi mənbələrə görə isə, Adəmin yaranışından artıq qalan gil parçasından yaradılmışdır. Lakin linqvistik araşdırmalara görə, Həvva sözü bütün dünya dillərində (Eva, Yeva, Xava, Havva, Xavva) bir neçə mənada izah edilsə də (həyat verən, can verən, canlı, hava), ilkin variantlarda ortaq bir mənəni — “havadan gələn” mənəni ifadə edir. Azərbaycan mifologiyasında islamaqədərki və ondan sonrakı dövrlərdə folklor nümunələrində haqqında geniş bəhs edilən dini-mistik obrazlardan biri və ən məşhuru Xızr // Xıdır peyğəmbərdir. Xızr yalnız Azərbaycan xalqının təfəkküründə deyil, digər türk xalqları üçün də ortaq sayılan dini-mifoloji personaj kimi tanınır. Məsələn: özbək dilində Хизр və ya Ильёс –yolçulara kömək edən ruhlar kimi qeyd edilir.¹ Xıdır peyğəmbər haqqında X.X.Malkonduevin araşdırmalarında maraqlı fikirlər səslənir. O, Xızrı öz tədqiqatında çörək və bərəkət rəmzi olan ilahi varlıq kimi təqdim edir və bu əsərdə biz Xızrın // Xıdırın qaraçay-balkarların folklor nümunəsində “Xardar” və ya “Altın Xardar” kimi adlandırılmasına təsadüf edirik.² Bu ilahi varlıq hələ ta qədim zamanlarda xalqımızın dini-mifoloji görüşlərində köklü şəkildə özünə yer etmişdir və onunla bağlı bir sıra inanclar da mövcuddur. Məsələn, Azərbaycanın cənub bölgəsində

¹ Шарипов К.К. Структурные и функционально-семантические особенности мифологической лексики в языках различных систем. Душанбе, 2006, 22 с.

²Малкондуйев Х.Х. Обрядово-мифологическая поэзия балкарцев и карачаевцев. Жанровые и художественно-поэтические традиции. АДД. Москва, 1998, 50 с.

ilaxır çərşənbədə un kisələri ağız açıq şəkildə saxlanılır. Burada belə bir inanc var ki, Xıdır bu bayram gecəsi kimin un kisəsinə əl bəssə, o evdə ruzi-bərəkət də bol olar. Maraqlıdır ki, bu dini-mifoloji obraz osetinlərin də şifahi xalq ədəbiyyatında “Xoraldara” şəklində xatırlanır.¹

Azərbaycan dini-mifologiyasının antroponomik leksikası özündə elə qədim leksik-semantik izlər qoruyub saxlayır ki, bunlar xalqın milli şüurunun bilavasitə güzgüsünə çevrilir.

Mifoloji leksikanın növbəti qrupu isə “xeyirxah, işıqlı” qüvvələrin və varlıqların adlarından ibarətdir. Bu semantik qrupa daxil etdiyimiz mifonimlər - mələk, hürilər, qılmanlar, ilahələr, pərilər və s. “*Azərbaycan dilində fəvqəltəbii işıqlı qüvvələrin adları*” adlanan üçüncü yarımfəsildə yer almışdır. “Mələk” iudaistik, xristian və müsəlman ənənələrində Allaha xidmət edən fərdiləşdirilmiş insan bədənli qanadlı varlıqlardır. Rəvayətlərə görə, mələklər nurdan yarandıqları üçün işıq saçırlar. Quranda mələklərin Allaha itaətliyi 21 surədə qeyd edilir. Pərilər nağıl, əsətir, rəvayət və əfsanələrdə qəhrəmanlara güc toplamaqda kömək edir, qeybdən peyda olaraq onlara məsləhət verir, doğru yol göstərir. Pərinə incidən, onun məsləhətinə əməl etməyənlər həmişə ziyan çəkirlər. Əfsanə və əsətilərdə, dini rəvayətlərdə təsadüf edilən mələklərin bir qismi də *huri* adlandırılır. Huri ərəb mənşəli sözdür və “cənnət qızı” mənasını ifadə edir. Klassik şeir nümunələrində “huri” daha çox təşbeh yolu ilə gözəlin epitetlərindən biri kimi işlənir. Məsələn: *Səndən qeyri huri görsəm, sevmərəm; Qaldır rübəndini, görüm gül üzünü* (“Koroğlu” dastanı)² *Huri* leksik vahidi daha çox *mələk* sözü ilə semantik əlaqəyə girərək mürəkkəb söz yaradır. Məsələn: *huri-mələk mürəkkəb* sözü dilimizdə müasir dövrdə də fəal şəkildə işlənməkdədir.

“*Azərbaycan dilində fəvqəltəbii qara qüvvələrin adları*” adlanan dördüncü bölmədə müxtəlif dinlərin və mifoloji dünyagörüşlərin ortaq varlıqları olan şeytan, ruh, iblis kimi mifologizmləri nəzərdən keçirmişik. Bu mifologizmlər üzərində dayanmağımızın əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, dünyada mövcud bütün dinlərdə bu personajlar ortaq varlıqlar kimi qəbul edilir və fərqli dillərdə onların adları bəzən bir-birinə uyğun gəlir. Bunlar, əsasən, şərq və qərb mədəniyyətinin qovşağının göstəricisidir. Mifoloji və dini təfəkkür bir-biri ilə əlaqəli şəkildə mövcuddur. Mifoloji olmuş söz ibtidai ritualda sakral-magik funksiya yerinə yetirirdisə, müasir dövrdə o, bu xüsusiyyətindən məhrum edilmiş sayılır. Bununla belə, mif öz sabit

¹ Дзадзиев А.Б., Дзуцев Х.В., Караев С.М. Этнография и мифология осетин. Владикавказ, 1994, 240 с.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti . 4 cildə, II c., E-K, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.

funksiyasını qoruyub saxlamış olur. İnkişaf etmiş bir mədəniyyətin tarixi parçası, fraqmenti kimi mif əsrlər dolanbacından ona bir zamanlar ehtiva olunan semantik tutumun daşıyıcısıdır.¹

Bu baxımdan iblis, cinlər, şeytanlar və, ümumiyyətlə, şər qüvvələrə inanc, onlara münasibət və bu varlıqlarla mübarizə müxtəlif xalqlarda müəyyən şəkillər almışdır. Həmin ruhani varlıqlar barədə məlumatlar ilahi dinlərdə də mövcuddur. Ərəb dilindən alınmış *şeytan* dini-mifologizmi latın sözü olan *satana* ilə eyni kökdən törəmiş və indiyə kimi də bu sözlər kiçik semantik diferensiallıqla ümumilikdə eyni məna ifadə edirlər.

Şeytan haqqında daha bir məlumata VIII əsrdə yaşamış yəhudi kabbalist ədəbiyyatında (“kabbala” dini-mistik təlim) rast gəlmək olar. müasir dövrdə Azərbaycan dilində müşahidə edilən və fərqli dövrlərin inanclarına söykənən pis əməlli qara qüvvələrin təmsilçisi kimi aşağıdakı mövhumların adlarına rast gəlinir: Xoxan, xoxu. Bu uydurma varlıq ibtidai inanclarla sıx bağlıdır və məişət nitqində daha çox işlənir. Dilimizin izahlı lüğətində “ifritə (adətən, körpə uşaqları qorxutmaq üçün işlədilir)” kimi izah edilir: Mifik qara qüvvələrin təmsilçilərindən olan *xortdan* leksik vahidi ilə bağlı bir sıra maraqlı məqamlar mövcuddur. Bu söz “guya gecə qəbirdən xortlayaraq çıxıb yatmış adamların qanını soran, onlara pislik edən qorxunc, dəhşətli mövhumi bir vücut” kimi izah edilir: *Axırı biçərə ananız sizə deyirdi:— Bala, ağılama, xortdan gələr, səni aparar!*² Dünyada mövcud olan əsas aparıcı dinlərdə bütün şər qüvvələrin başçısı İblisdir. *İblis* leksik vahidindən dilimizdə bir sıra sözlər törəmişdir. Məsələn, iblisanə (sifət və zərf), iblisvari, iblisləşmə, iblisləşmək, iblislik, iblisvari (zərf) və s. Nümunələrdən göründüyü kimi, bu sözün əsasında onun semantik məzmununun verdiyi imkanlara görə müxtəlif nitq hissələri (isim, feil, sifət və zərf) yaratmaq mümkündür. İblisin qulluqçularından olan *cin* nağıllara və bəzi inanclara görə gözə görünməyən mövhumi bir məxluqdur: İblisə canla-başla və sədaqətlə qulluq etdiyindən, onun əmrlərini cəld və çevik yerinə yetirdiyindən *cinin* bu xüsusiyyətləri onun adının timsalında məcaziləşdirilərək insanlara da aid edilir. Məsələn: xırdaca, cılız, lakin çevik, zirək adam haqqında “cin kimidir” ifadəsi işlədilir. Məsələn: *Elə bil bu uşaq cindir*. Eyni zamanda dilimizdə bərk hirsəndirmək // hirsənmək anlamında “cin atına mindirmək”, “cin başına vurmaq” frazeoloji birləşmələri də işlənməkdədir.³ Dilimizin söz yaradıcılığında bu sözdən törəmiş *cindar, cindarlıq, cinli, cingöz, cinləndirmək, cinləndirmə, cinli-*

¹ Низамиддинов Д.Н. Мифологическая культура. Москва: «ГЕЛИОС», 1993, 48 с.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti . 4 cildə, II c., E-K, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.

³ Yenə orada 744 s.

cinli kimi düzəltmə və mürəkkəb sözlər işlənir. Bu leksik vahid məzmun və mənaca ona yaxın olan “şeytan” sözü ilə bir arada mürəkkəb sözün komponenti olur. Məsələn: *cin-şəyatın* “cinlər və şeytanlar” deməkdir. *Cin-şəyatın, qulyabarı, suadamı barəsində eşitdiklərim gəlib gözümün qabağında durdu* (M.Rzaquluzadə)¹

Bu yarımfəsildə Qulyabarı, İfrit, Əzrayıl, İsrafil kimi leksemlərin də mənşəyi və söz yaradıcılığında rolu araşdırılıb.

İkinci fəslin beşinci yarımfəsli “*İlkin inanclarla bağlı personajların adları*” Mifologizmlər insanların dünya haqqında ilk fikirlərinin təcəssümü, imkansızın gerçəkliklə əlaqələndirilməsi və sirli predmet və hadisələri mistikləşdirən leksik vahidlər, eyni zamanda folklor nümunələrinin dayaq sütunlarıdır. Mifonimlər xalqın tarixi-mədəni görüşlərinin güzgüsüdür. Ənənəvi mifologiyanın inkişaf tarixində iki mərhələ qeyd edilir. Birinci mərhələ xtonik mifologiya (хтоническая мифология) adlanır. Burada insanın təbiətdən matriarxat mərhələyə keçidi əks olunur (xtonik—vəhşi təbiətlə bağlı deməkdir). Burada mifologemanın mərkəzində müxtəlif etnovariativ obrazlarda ana təbiət dayanır. İkinci mərhələ isə epik mifologiya adlanır ki, burada da fərdin soykökündən ayrılması və patriarxal mərhələyə keçidi təsvir olunur.² Türk xalqlarında eyni zamanda Azərbaycanda qeydə alınan mifoloji antroponimlərin böyük bir hissəsi kosmoqonik və təbiətə mifləri ilə, yəni ilkin inanclarla əlaqədardır. Bu miflərin əksəriyyəti az arxaik və etimoloji miflərə nisbətən daha çox mərasimi olub kosmosun, xüsusilə, onun bir sistemdə birləşən hissələrinin mənşəyi haqqında və insanın təbiət haqqında ilkin təsəvvürləri barədə məlumat verir. Bu mifoloji sistemdə kainatın, dünyanın yaranmasının təsviri və şərhə ön planda durur.

Azərbaycan ta qədimdən odlar yurdu olduğundan bu ərazidə yaşayan xalqların ilk inanclarından, sitayiş etdikləri fəvqəl qüvvələrdən biri də od // atəş allahı olub. Belə ki, əsatir və miflərdə “Odlar qızı”, “Od allahı” və s. mifik personajların adlarına rast gəlinir. Bu cür dini-mifik görüşlərin təməli günəşə sitayiş etməklə başlamış və Günəş də bir zamanlar sitayiş mənbəyi olmuşdur. Hamımıza doğma olan “Azərbaycan” kəlməsinin ilk komponenti olan “azər” sözünün etimologiyası da mifoloji baxımdan maraqlıdır. Belə ki, bir sıra mənbələrdə “azər” qədim İran atəşpərəstlərinin etiqadınca, Günəş və od vəkili olan bir mələkdir. Qədim abidələrdə və klassik

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti . 4 cildə, II c., E-K, Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.

²Паленова Г.Т.,Буренко Л.В. Влияние мифологической картины мира енисейцев на их язык. Филологические науки. Вопросы теории и практики, № 10 (28), Москва, 2013, с. 133-138.

əsərlərdəki nümunələrdə bir çox hallarda oda və payızın üçüncü ayına da “azər” deyilmiş.¹ Kosmoqonik miflərin əsas cəhətlərindən biri də təbiətlə insanın sıx əlaqədə götürülməsidir. Burada ya insan dünya yaradılan elementdən düzəldilir, ya da kainat ilk insan bədənindən yaradılır. Əsrlərdən bəri ibtidai insan ətraf aləmi kəşf etdikcə, daha çox səmavi cisimlərə mifoloji obraz kimi baxmış, uzun-uzun dövrlər ərzində onlara sitayiş etmiş, ilahi varlıq kimi onların önündə səcdə qılmışdır. Mifoloji obraz və ya mifoloji təsəvvür ibtidai təfəkkürün ətraf aləmə semantik reaksiyasıdır. Çünki ibtidai insan ətraf aləmi totemik olaraq qəbul edirdi. İzahını bilmədiklərini totemləşdirib ona mifoloji don geyindirirdi.

“Azərbaycan dilində mifoloji yer və hadisə adları” adlanan altıncı yarımfəsildə axirət, cəhənnəm, cənnət, zəqqum (cəhənnəmdə bitən və meyvəsi oranın sakinlərinə yedirdilən ağac), məhşər (qiyamət günü dirilənlərin sorğu-sual üçün yığıldığı yer), sirat körpüsü (qıl körpüsü), qiyamət günü, kövsər bulağı (cənnət bulağı), axırzaman (dünyanın sonu), kəramət (müqəddəslərin qadir olduğu ilahi qüvvə) və s. kimi leksik vahidlər tədqiq olunmuşdur. Türklərin dünyagörüşünə görə iki dünya mövcuddur: bu dünya və o dünya. Bu iki dünyanı türklər müvəqqəti dünya və həqiqi dünya, haqq dünyası da adlandırırlar. Bu dünyadakı insanlar, türklərə görə, qonaqdır. O dünya isə, türklərin təfəkkürünə görə əbədidir. Bu baxımdan qeyd edilən məkanlar zaman-məkan proyeksiyasında nəzərdən keçirilir və doğum, həyat, ölüm fraqmentləri (konseptləri) ilə əlaqələnir. Əbədi dünya irreal xarakter daşıyır və Azərbaycan dilində aşağıdakı leksemlərlə əvəz edilə bilər: axirət, cənnət, cəhənnəm, qəbir evi və s. Dilimizdə mövcud olan və fərqli dövrlərə aid olan dini-mifologizmləri qeyd edilən tematik qruplarda nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, əsl türkmənşəli dini-mifologizmlər, bir qayda olaraq, ilkin inanclarla bağlı olan leksik vahidlərdir. İslamdan sonra dilimizə daxil olan dini-mifologizmlər, əsasən, ərəb və fars mənşəli sözlərdir. Bunların bir çoxu digər dünyəvi dinlərlə ortaq olan varlıq və insanların, məkanların və s. hadisələrin adlarından ibarətdir.

“Zoomifonimlər” adlanan yeddinci yarımfəsil mifik heyvani varlıqların Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində yer alan adlarından bəhs edir. Bunlardan biri əjdahadır. Əjdaha fərqli xalqların mifologiyasında müxtəlif şəkillərdə təsvir edilir. Əjdaha mifonimi müasir dilimizdə antroponimləşdikdə Əjdər şəklində işlənir. Digər bir mifoloji heyvan *divdir*. Div fars mənşəli sözdür. Mifologiyamızda, nağıl və əsətlərin

¹ Paşayev A.M. Xəmsədə işlənən xüsusi adların izahlı lüğəti (Poetik onomastikon). Bakı, 2013, 423 s.

dilində tez-tez təsadüf edilən mifoloji obrazlardan biri də Simurq // Zümrüd quşudur. Simurq – quşların əfsanəvi şahı hesab olunur. Simurqa ekvivalent olan və dini leksika vasitəsilə dilimizə daxil olan digər bir zoomifonim ünqa//ənqa quşudur. Ənqa isə ərəb sözüdür və Qaf dağında yaşayan əfsanəvi bir quşdur. Deməli, buradan belə bir nəticə əldə etmək olar ki, Simurq// Zümrüd quşu mifoloji obrazı yalnız türk tayfalarının deyil, paralel olaraq bir çox xalqların ilkin mifoloji görüşlərində mövcuddur. Aparığımız araşdırmalar əsasında deyə bilərik ki, dilimizin mifoloji leksikası olduqca zəngindir. Dilimizdə və klassik ədəbiyyat nümunələrində müşahidə etdiyimiz mifonimlər xalqımızın milli təfəkkürünün rəngarəngliyini, dünyagörüşünün genişliyini bir daha sübuta yetirir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə **“Dini leksik vahidlərin dilimizin leksik-semantik sistemində və söz yaradıcılığında yeri”** adlanır və bu fəsil dörd bölmədən ibarətdir.

“Dini leksik vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlanan birinci yarım fəsildə dini terminlərin dilimizdəki mövqeyi, söz yaradıcılığında rolu araşdırılmışdır. Dinin təməl əqidələri və əsas hökmləri termini eyni adlı anlayışı ifadə edir. Hər bir dini anlayış terminoloji izah tələb edir. Teonimlər bir qayda olaraq ilahi varlıqların adları kimi xarakterizə olunur. Bu qrupa daxil olan xüsusi adlar mənaya malik olub nominativ funksiya ilə seçilir. Dini məzmunlu ərəb sözlərinin işlənmə tezliyi islam dini Azərbaycanda qəbul edildikdən sonra hər zaman yüksək olmuşdur. Bu fakt tarixi yazılı abidələrin dilində və həm də müasir ədəbiyyatda rast gəlinən bədii əsərlərdə təsdiqlənir. Məsələn: aşağıda qeyd edilən “dini məzmunlu sözlər “Oğuznamə”də yüksək işlənmə tezliyinə malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də tez-tez işlənilir. Həm də onlara müasir dilimizdə də kifayət qədər tez-tez rast gəlir və nitqimizdə fəal şəkildə işlədirik. Məsələn: müsəlman (islam dininə inanan, etiqad edən), kafir (islama ibadət etməyən, müsəlman olmayan), iman (əqidə), dua (arzu, alqış), həq (var olan, həqiqət), seyyid (peyğəmbər övladı), salavat (dini ayin), haram (haqqı olmayan, yasaq), peyğəmbər (allahın yerdəki elçisi) və s. Hər bir xalqın dilinin zənginliyi, qədimliyi, obrazlılığı, təbii ki, folklor nümunələrində daha aydın və sadə şəkildə ifadə edilir. Alqışlarda, dualarda eşitdiyimiz və tez-tez işlənilən dil vahidlərinin əksəriyyəti dini və mifoloji görüşlərlə bağlıdır və ya başqa sözlərlə ifadə etsək, bu söz və ifadələrin böyük bir qismi inancların aynası olan mifologizmlərin və teonimlərin dildə işləkliyinin təminatçısı, dayaq nöqtəsidir. Belə ki, duaların leksikasını toplu şəkildə incələdikdə, təhlil etdikdə, burada dini ifadələrin dominant mövqedə olduğunu çox asanlıqla sezmək olar. Dini leksika, dualarda semantik arxetipin gerçəkləşdirilməsi iki şəkildə

təqdim edilə bilər. Yəni birinci halda şəraitdən doğan bədahətən deyilən duada hər hansı bir dini obraza istinad və ya müraciət edilə bilər.

İkinci yarımfəsil *“İlkin inanclarla bağlı olan dini leksika”* adlanır. İnancları qədim insanların təbiətin, cəmiyyətin mürəkkəb, açılmamış sirləri qarşısında heyrətinin parlaq bədii izahı adlandırılabilir. Dünya haqqında ibtidai icma cəmiyyəti dövründə yaşayan insanlara məxsus fantastik təsəvvür və mifləri öyrənən elmlə bağlı anlayışları gerçəkləşdirən sözləri, söz birləşmələrini dilçilik baxımından izah etməyə zəruri ehtiyac duyulduğu üçün bir çox elmi qaynaqlarda mifoloji anlayışları dildə formalaşdıran, ifadə edən sözləri, söz birləşmələrini öyrənməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq. Mifoloji-dini leksika çox geniş anlayış ifadə edən terminoloji birləşmələrdir. Bu yarımfəsildə insanların ilkin inanclarına xitabən müqəddəs hesab edilən heyvanların və bəzi ağacların adlarından söhbət açılır. Qədim çağlarda yaşayan insanların düşüncəsinə görə, ilk qida mənbəyi sayılan meyvə ağacları, ümumən, yaşıllıq böyük səcdəgah hesab edilmişdir. Qədim Azərbaycan türkləri torpağın ruhunun sahibinin yoğun qayın ağacında olmasına inanıb, eləcə də fındıq ağacına tapınıblar. Buryatlar və onların türkdilli qonşuları ağcaqayına, “ana ağac” demişlər.¹ Azərbaycanda belə ağac pirlər, xüsusilə, çinar pirlər indiyədək qalmaqdadır. Onlar sitayiş etdikləri ağaclara and içir, ildə bir dəfə qurban kəsirlər.² Qədim insanların qida mənbələrindən biri meyvə ağacları olubdur. Qədim əfsanə, əsəti və miflərdə dünya ağacı mifonimlərinə rast gəlinir. Qədim insanlar belə düşünmüşlər ki, ağaclarda müqəddəs, ulu ruhlar vardır. Həmin ruhlar yaradıcı qüvvələrdir. Bir çox ağaclarda, xüsusən, alma ağacında bu ruhlar qorunaraq saxlanılır.³ İribuynuzlu heyvanlara inam bəslənməsinin, onlara tapınmanın tarixi çox qədimdir. Hələ çox-çox qədimlərdə buzova, inəyə, öküzə sitayiş edilməsi barədə məlumata müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”də rast gəlinir. “Qurani-Kərim”də “Əl-Bəqərə” surəsinin 51 və 54-cü ayələrində Musa peyğəmbərin zamanında yəhudi tayfalarının buzova tanrı tək sitayiş etmələri bildirilir.⁴ Etnoqrafik ədəbiyyatda öküzə pərəstiş edilməsindən danışılır və bununla bağlı mərasimlərin, bayramların üç mərhələli forması göstərilir. Onlardan birincisi ovçuların ov öküzə, ikincisi, maldarların damazlıq

¹ Azərbaycan dilində işlənən ərəb sözlərinin lüğəti. Bakı: Azərbaycan, 2003, 82 s.

² Yəni orada

³ Azərbaycan dilinin böyük izahlı onomastik lüğəti, I kitab, Antroponimlər, Bakı: Nafta-Press, 2007, 354 s.

⁴ Allahmanlı Mahmud. Din, təriqət və aşiq. Bakı: Şur, 1999, 172 s., Azərbaycan dilində işlənən ərəb sözlərinin lüğəti. Bakı: Azərbaycan, 2003, 82 s.

(məhsuldar) öküzə, üçüncüsü,əkinçilərin qoşqu öküzünə sitayişini anlamını bildirir. Öküz ayınınin həmişə ümumi tayfa ziyafəti və kollektiv süfrə mərasimi ilə keçirilməsi haqqında məlumat verilir.¹Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz ilkin inanclarla bağlı leksik vahidlərin təhlili və etimoloji araşdırılması belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, bu leksik vahidlər dini termin, teonimlikdən uzaqlaşaraq məişətimizdə tez-tez işlənən ümumişlək sözlərə çevrilmiş, onların bir zamanlar inanc mənbəyi, obyekt olması faktını sübut edən dəlillər isə folklor nümunələrində saxlanılmışdır. Bu leksik vahidləri müasir dini terminlər sırasında sadalamaq qeyri-mümkündür. Beləliklə, bu leksik vahidlərin inanclar şəklində xalqın mifoloji təfəkküründə mövcudluğu bir daha öz təsdiqini tapmış olur.

Üçüncü fəslin üçüncü yarımfəslisi “*Müasir dinlərlə bağlı dini leksik vahidlər adlanır*” və bu yarımfəsil “Əsas dini terminlər”, “*İnsanların mənsub olduqları dini qruplaşmaların və dini simaların adları*”, “*Dini ayinlər və bayramlarla bağlı leksika*”, “*Dini mətnlərin və kitabların adları*”, “*Dinlə bağlı olan sabit ifadə və söz birləşmələri*” adlanan beş bölmədən ibarətdir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində dini sahəni əhatə edən söz və ifadələr geniş yer tutur. Bunlar da zəruri alınmaların bir qrupudur və burada əsas mənşə (etimon dil) ərəb dilidir. Dini alınmalar dildə o qədər aktivləşmişlər ki, artıq həyatın bütün sahələrinə, o cümlədən Azərbaycan dilinin antroponimiyasına təsir etmişdir. Bir sıra dini titullar, müqəddəs Quranın surələri, peyğəmbərlərin adları, islam dininin yayılmasında xidmət göstərmiş şəxslərin həyat yoldaşlarının adları bu gün Azərbaycanda xüsusi isim kimi aktivliyini qorumaqdadır. Ümumiyyətlə, tədqiqat zamanı nəzərdən keçirdiyimiz teonimlərlə bağlı təsnifatları araşdırdıqdan sonra sırf dini leksikaya aid olan leksik vahidləri aşağıdakı bölgü əsasında təsnif etməyi lazım bilirik: 1) əsas dini terminlər: din, dua, vəsiyyət, kəbin, quran, tövrat, incil, qismət, günah, kəramət, büt, məzhəb, zəbur; 2) insanların mənsub olduqları dinlə bağlı qruplaşmalarının və dini simaların adları: müsəlman, peyğəmbər, ustad, şeyx, mömin, ruhani, sufi, bütperəst, vali, şəhid, xaçperəst, kafir, gavur, ravvin; 3) dini ayinlər və bayramlarla bağlı leksika; 4) dini mətnlərin və dini məzmunlu kitabların adları: ayə, yasin, ələtə, fatihə, təfsir, hədis və s.; 5) dini ayinlərdə istifadə edilən predmet və əşyaların adları; 6) dinlə bağlı sabit frazeoloji ifadələr.

Əsas dini terminlərə din, dua, vəsiyyət, kəbin, quran, tövrat, incil, qismət, günah, kəramət, büt, məzhəb, zəbur, islam, bəşarət, rəhm, rəhman, cihad və s. İkinci yarımqrupa yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, müsəlman, peyğəmbər, ustad, şeyx, mömin, ruhani, sufi, bütperəst, vali, şəhid,

¹ Azərbaycan dilində işlənən ərəb sözlərinin lüğəti. Bakı: Azərbaycan, 2003, 82 s.

xaçpərəst, kafir, gavur, ravvin və s. leksik vahidlər daxildir. Bu qrupu üç yarımqrupa ayırmaq olar: peyğəmbərlər və onların tərəfdaşlarının adları, vəzifəsinə görə dini simalar və dini məzhəbinə görə qruplaşmaların adları. Din müasir insanların həyatına təfəkkürünə, şüuruna o qədər güclü şəkildə hakim kəsilib ki, bir çox dini ayin və mərasimlər, bayramlar xalqın millitarixi adət-ənənələri ilə sıx şəkildə bir-birinə qarışmış, bəziləri isə mütləq bir hala çevrilmişdir. Bu baxımdan dini ayinlər və bayramlarla bağlı leksik qruplara namaz qılmaq, orucluğu, Qurban bayramı, pasxa, Ramazan bayramı, abdəst, azan vermək, dua oxumaq və s. dini terminləri aid etmək olar. Dini mətnlərin və kitabların adları adlanan dördüncü yarımqrupa aid edilən leksik vahidlər isə bunlardır: ayə, yasin, ələtə, fatihə, təfsir, hədis, “Qurani-Kərim”, “Tövrat”, “İncil” və s. Dinin və ilahiyə bağlı fərqli görüşlərin insan təfəkkürünə yol açması, təbii ki, onun nitqində müxtəlif sabit ifadələrin işlədilməsinə yol açır. Beləliklə, ən sonuncu qrupda araşdırdığımızı baxmayaraq, qeyd etməliyik ki, dini terminlərin ən qəlizi və hətta mənası belə kütlə tərəfindən tam dərk edilməyən dilimizə məhz sabit ifadələr vasitəsilə daxil olmuşdur. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirərək ifadə etdikləri mənalara da diqqət yetirək: *La İlahə İllallah - Allahdan qeyri ilah yoxdur; Maşallah - Allah nə istəsə; Əlhəmdulillah - Həmd-səna Allaha məxsusdur; Əşukrulillah - Şükür Allaha aiddir; Subhanallah - Allah pak və münəzzəhdir; Əstəğfirullah - Allahdan bağışlanma istəyirəm; İnnə lilləh və innə iləyhi raciun - Həqiqətən, biz Allah üçünük və Ona tərəf qayıdacağı; Həsbiyəllah - Allah mənə yetər; Təvəkkəltu ələllah - Allaha təvəkkül etdim; İtəsəmtu billəh - Allaha arxalandım; Lə həvlə və lə quvvətə illə billəhil əliyyil əzim - Uca və əzəmətli Allahdan başqa sığınacaq və güc-qüvvə yoxdur.* Biz adət etmişik ki, duaların, xeyir arzuların və xahişlərin ardında; dinləyənlər, həmsöhbətlər həmişə böyük bir “amin!” ifadəsi ilə cavab verirlər. Türk dillərinə ərəb dili vasitəsilə keçən bu kəlmənin mənası “Allah qəbul etsin”dir. Leksik vahidin öz kökü isə «əmin, möhkəm, sabit» kimi mənalara gəlir və «etibarlı (adam)» mənasındakı əmin sözü ilə də qohumdur. “Amin” sözünün etimoloji kökünü daha dərinədən araşdırdıqda onun qədim Misir ehramlarının yarandığı dövrə gedib çıxdığını müşahidə edə bilərik. Belə ki, antik Misirdə dua edənlər, duaların sonunda tanrının qəbulu üçün Amonun adıyla, (daha sonralar Amen şəklinə düşmüşdür) cümləni, duanı bitirirlərmiş. Tərkibində allah sızь olan predikativ birləcmələr: pənah allaha, allah, kərəminə eukur, allah, bədnəzərdən saxla, allaha şükür, pənah aparəram bir allaha, and verirəm səni o allaha. Bunlardan əlavə, allah sızьnun əsasənda vallah, billah, bəzən də vallahə, billahə, inioaallah kimi алқәю, and məqamənda ielənən sızьlərə də rast gəlirik.

“*Dini söz və elementlərin dilimizin söz yaradıcılığında yeri və rolu*” na həsr olunmuş üçüncü fəslin dördüncü yarımfəslə adlanır. Dini terminlər dilimizdə daha çox semantik yolla sözyaratma prosesində çıxış edir. Məsələn: dini kitablarda tamam fərqli bir mənada işlənən söz məişətimizə daxil olduqdan sonra semantik derivasiyaya məruz qalaraq daha yeni bir anlayış ifadə edə bilər. Ümumi adın xüsusiyyə keçməsi nəticəsində Azərbaycan dilində müxtəlif dinlərin hökmran olduqları mərhələlərdə bir sıra yeni-yeni insan adları formalaşmışdır. Məsələn, əjdər (əjdaha) – Əjdər, vəli (qul) – Vəli, qul (nökər) – Qulu və s. Bu cür faktın varlığı ona dəlalət edir ki, dilimizdə semantik yolla omonim sözlərin əmələ gəlməsinin tarixi çox qədimdir. Belə ki, omonimlərin hesabına dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi onun ən qədim, ilk təşəkkülü dövrlərindən başlamış davam edən hadisələrdən biridir. L.Razoni türk ad sistemindəki dini adlar barədə göstərir: —İslam dini islamaqədərki şəxs adlarının işləkliyinə mənfi təsir etdi. Türk şəxs adları əvəzinə, kütləvi şəkildə islam dini ilə bağlı olan antroponimlər işlənməyə başladı¹. Dini-mifoloji məzmunlu sözlər əsasında yaranan kişi adlarına bunları misal göstərə bilərik: Baxşı, Baxış, Qudulu, Kutlu (Qutlu), Kutluq (Qutluq), Kudusun, Dirsə, Durğut (Turqut), Ocaqverdi, Ocaqqulu, Tanrıxan, Tanrı, Tanrıverdi, Tarıverdi, Tariyel, Tarxan (Tərhan), Çələbi və s. Dini-mifoloji apelyativlər əsasında formalaşan kişi adları hibrid antroponimlər sistemində də müşahidə edilir. Məsələn: Allahverdi (allah ərəb, verdi türk), Allahverən (allah ərəb, verən türk), İmamverdi (imam ərəb, verdi türk), Xudaverdi. Burada onu da qeyd edək ki, Allah anlamlı, xuda lüğətlərdə fars mənşəli söz kimi izah edilir. F.Cəlilov isə O.T.Molçanovanın fikirlərini dəstəkləyərək həmin sözü türk mənşəli qut teonimi ilə əlaqələndirir². Dini termin və hissəciklərin və ya elementlərin iştirakı ilə morfoloji yolla söz yaradıcılığından bəhs etmək, bəlkə də, bir qədər çətin və hətta öz təsdiqini tapa bilməyən bir məsələ kimi nəzərdən keçirilə bilər. Amma qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilinə din vasitəsilə daxil olan “can” leksik vahidi müasir dilimizdə əzizləmə mənalı sözlərin yaradılmasında geniş istifadə edilir. Məsələn: anacan, atacan, Sabircan və s.

Hətta müasir yazarların əsərlərində, eyni zamanda müasir dilimizdə bu söz bir çox məqamlarda ülubi-semantik priyom kimi “əziz” mənasında

¹ Razoni – 1962 Razoni L. D.Les noms de nombre dans (anthr pomie torque (AOH. 1961, т. XII (fak.1-3) 390 p.

² Молчанова Т.О. Топонимический словарь горного Алтая. Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1979, 396 с.

işlənir. Məsələn canım, canıqlar, ardımca! və s. Dini terminologiya daxilində bəzi elementlərin sözyaratma qabiliyyəti müşahidə olunsada, qeyd etməliyə ki, bu elementlər yalnız mənbə dilin söz yaradıcılığı üçün keçərlidir. Məsələn: bir çox dini terminlər tərkibində təsadüf edilən darü-elementi ərəbcədən tərcümədə ev mənası ifadə edir. İslam dini ilə dilimizə daxil olan bir sıra dini terminlərin yaradılmasında iştirak edir: darülxüüd (cənnətin üçüncü qatı), darüislam (islam evi), darülxərar (cənnətin ikinci qatı), darülmöminin (möminlər evi), darülxəba (axirət), darünnəd və (islamiyyətdən əvvəlki Məkkədə yığınaq evi), darüssələm (dinclik evi // cənnətin birinci qatı) və s. Bu qəbil elementlər, əsasən, hazır şəkildə alınma dini terminlərin tərkibində daxil olub Azərbaycan dilinin qanunauyğunluqlarına görə yeni söz yarada bilməsələr də, onlar arasında bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayan mir-elementini xüsusilə vurğulamaq istədik. Belə ki, mir-əmir, ağa sözünün qısaldılmış forması, seyid nəslindən olduğunu göstərmək üçün bəzi adların əvvəlinə artırılan sözdür.¹ Bu söz antroponimlərin önünə artırılaraq insanın aid olduğu nəslin övliyə nəslı olmasına işarə edir. Mirfatma, Mirseyid, Mirkişi və s. Bir daha qeyd etmək istədik ki, yuxarıda qeyd edilən bütün sözyaradan leksik şəkilçilər, hissəciklər və elementlər dilimizə dini terminologiya vasitəsilə daxil olmuş və onlardan bəziləri hələ də dilimizin sözyaratma sistemində müəyyən fəallığı ilə seçilir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın aşağıdakı əsas elmi – nəzəri və təcrübi müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

1. Dini və mifoloji leksik vahidlər dilin ən qədim zamanların məhsulu olub dildə ilkin görüşlərin maddiyyəti kimi çıxış edir. Bu leksik vahidlər eyni anlayışı müxtəlif cür adlandırır, bəzən eyni dini mifologizm fərqli zaman kəsiklərində fərqli semantik diferensiasiyalarla müşahidə edilir.

2. Mifoloji leksika xüsusi tip semantik adlar toplusudur. Leksikanın digər layları ilə müqayisədə mifoloji leksika daha sabit və azdəyişəndir. Mifoloji leksikanı ekvivalentlərsiz leksika da adlandırmaq olar. Çünki bu leksik vahidlərin ifadə etdikləri məzmunlar konkret mədəni-tarixi baza əsasında formalaşmış. Mifoleksəmləri isə kulturoloji konnotasiyanın xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən semantik arxetiplərin söz-simvolu kimi də qəbul etmək olar.

3. Dilimizdə mövcud olan və fərqli dönəmlərə aid olan dini mifologizmləri tematik qruplarda nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, əsil türkmənşəli dini mifologizmlər bir qayda olaraq ilkin inanclarla bağlı olan

¹Seyidəliyev N.F. Dini terminlər lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 132 s.

leksik vahidlərdir. İslamdan sonra dilimizə daxil olan dini mifologizmlər, əsasən, ərəb və fars mənşəli sözlərdir. Bunların bir çoxu digər dünyəvi dinlərlə ortaq olan varlıq və insanların, məkanların və s. hadisələrin adlarından ibarətdir.

4. Dini və mifoloji leksik vahidlərə mistik, yaranışı izah edilə bilinməyən, fəvqəltəbii qüvvələrlə sıx təmasda olan əşya, insan, canlı, ərazi və hadisələrin adları aid edilir.

5. Dini-mifologizmlər insanın dünya haqqındakı təsəvvürlərinin mikrosistemidir.

6. Azərbaycan dilinin dini və mifoloji leksikasının böyük əksəriyyəti ərəb və fars mənşəlidir və islam dini ilə sıx bağlıdır. Türkmənşəli dini-mifoloji leksika isə daha erkən dövrlərin məhsuludur.

7. İslam dini ilə bağlı dilimizə daxil olan dini-mifoloji leksemlərin paralelləri digər türk dillərində də mövcuddur. Lakin onların bu dillərdə fərqli semantik variasiyaları da müşahidə olunur.

8. Dini mifologizmlərin böyük qismi, əsasən, isimlərə aiddir. Lakin bunların arasında sifət və zərf kimi işlənən leksemlər də vardır. Allah teonimi ilə eyni məzmunlu olan leksemlərin demək olar ki, hamısı nida kimi çıxış edə bilər.

9. Müxtəlif təriqətlər, dinlər və inanclar əsasında dildə yaranan mifologemlər dilimizin söz yaradıcılığında xüsusi fəallığa malikdirlər və yeni söz və ifadələrin yaranmasında əsas kimi çıxış edir.

10. Azərbaycan dilində mövcud olan mifoloji təsəvvürləri ifadə edən leksik sistem xalqımızın ailə və məişət həyatında ətraf aləm haqqında mövcud olan, ölüm, həyat, xəstəlik, bəla, xoşbəxtlik və s. ilə bağlı ənənəvi görüşləri özündə cəmləyir. Mifoloji leksemlər bu dünyagörüşünü formalaşdıraraq fəvqəladə hadisə və predmetlər haqqında məkan-zaman kontekstində funksional obrazların adlarını vahid bir sistemə daxil edir.

11. Bir çox qədim mifoloji təsəvvürlər bu gün öz aktuallığını itirərək mifoloji səciyyəsinə itirmiş və elmi izahı verilən hadisə və predmetlərə (reallığa) çevrilmişdir. Praktiki olaraq onların yalnız motivləri saxlanmışdır. Ənənəvi, sabit və daha qədim mifoloji anlayışları ifadə edən leksemlər digər söz və ifadələrlə əlaqəyə girərək yeni söz və ifadələrin yaranmasında əsas element kimi çıxış edir.

12. Mifoloji leksika, demək olar ki, yalnız isimlərdən ibarətdir. Dini leksikada isimlərlə bərabər əlamət və hərəkət bildirən sözlər də mövcuddur. Lakin bununla belə, burada dominantlıq yenə də isimlərə məxsusdur.

13. Mifologizmlərlə müqayisədə dini sözlərin dildə işlənmə müddəti daha qısa ömürlüdür. Belə ki, mifologizmlər dünyagörüşünün ilk elementləri olduğundan onların dildəki mövqeləri daha sabitdir və semantik

dəyişikliyə meyillidir. Dini sözlər isə dinlərin əvəzlənməsi nəticəsində unudularaq daha tez arxaikləşib, asanlıqla öz aktuallığını itirməyə meyillidir.

14. Nəzərdən keçirilən sabit söz birləşmələri (dini sözlər vasitəsilə formalaşanlar) və ifadələrdən aydın olur ki, bunların xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: 1) dini elementlərlə formalaşan bu cür birləşmələr, əsasən, bitmiş bir fikri ifadə edən cümlə formasındadır; 2) iki və ya daha çox dini sözlərin birləşməsi ilə yaranan sabit söz birləşmələri mənbə dildə olduğu kimi qəbul edilmiş və tərcümə ekvivalentinə ehtiyac duyulmadan dilimizdə işlənməkdədir; 3) dini sözlər feillərə qoşulduqda tərkibi feil formaları yaradır.

15. İlk inanclarla bağlı leksik vahidlərin təhlili və etimoloji araşdırılması belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, bu leksik vahidlər dini termin, teonimlikdən uzaqlaşaraq məişətimizdə tez-tez işlənən ümumişlək sözlərə çevrilmiş, onların bir zamanlar inanc mənbəyi, obyekt olması faktını sübut edən dəlillər isə folklor nümunələrində saxlanılmışdır. Bu leksik vahidləri müasir dini terminlər sırasına daxil etmək qeyri-mümkündür.

16. Dini terminologiya vasitəsilə Azərbaycan dilində daxil olmuş leksik şəkilçilər, hissəcik və elementlərin müəyyən qismi dilimizin sözyaratma sistemində müəyyən fəallığı ilə seçilir və, xüsusən də, antroponimlərin yaradılmasında istifadə olunur.

17. Beləliklə, bu leksik vahidlərin inanclar şəklində xalqın mifoloji təfəkküründə mövcudluğu bir daha öz təsdiqini tapmış olur.

Dissertasiyanın sonunda “Əlavələr-dini terminlərin qısa lüğəti” verilmişdir. Lüğət əlifba sırası ilə düzülmüş yüz on beş sözün izahından ibarətdir. Burada dissertasiyada təhlil cəlb olunmuş və izahı maraqlı doğuran sözlər toplanmışdır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu dərc olunmuş aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

1. Mifologizmlərin Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında rolu. Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı, 2014, №1(89), s.107-110

2. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki dini sözlərin öyrənilməsinə dair. Dilçilik İnstitutunun əsərləri, 2015, №2, s.115-121

3. İnanclarla bağlı zoomifonimlərin yaranması. Terminologiya məsələləri, 2014, №2, s.162-174

4. Dini-mifoloji təfəkkür və leksika. Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika Elmi konfransının materialları, II cild.

Bakı, 2013, s.69-71

5. Mifoloji leksik vahidlər dilin lüğət tərkibində ən qədim lay kimi. BDU-da Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 130 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika Elmi-Nəzəri konfransının materialları, Bakı, 2014, s.522-529

6. Türk dillərində mifoloji leksikanın tədqiqi tarixi. Elmi xəbərlər, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, 2016, Cild 12, №2, s.18-22

7. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında dini sözlərin mövqeyi. Beynəlxalq konfrans: “Kitabi-Dədə Qorqud” və dünya eposçuluq ənənəsi. Sumqayıt, 2015, s.108-110

8. Yel mifologizmi haqqında. Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransı materialları, Qafqaz Universiteti, Bakı, 2016, s.811-813

9. Gerçəkliyin təsvirində mifologizmlərin mövqeyi. Heydər Əliyev irsində Multikultural və Tolerant dəyərlər. Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları, Bakı Slavyan Universiteti, 2016, s.92-93

10. Ali ilahi qüvvə Yaradanın adlarının dini-mifoloji izahı. Dil və ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, Bakı, 2016, №2(98), s.181-184

11. Azərbaycan dilində dini-mifoloji qara qüvvələrin adlarının leksik-semantik xüsusiyyətləri. Dil və ədəbiyyat, Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, 2016, №3, s. 121-128.

12. Мифолого-Религиозное Исследование Лексемы“Хызыр”. Известия Юго-Западного Государственного Университета №2(19), 2016, Серия Лингвистика и Педагогика. С.Петербург. s.56-64

13. Dinlə bağlı olan sabit ifadə və söz birləşmələri. Müasir dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans, SDU, Sumqayıt, 2016, səh. 70-71.

14. Azərbaycan dilində mifoloji yer və hadisə adları. Terminologiya məsələləri, 2017, №1, s.170-175

15. The Place of Religious Lexical Ones in Word Building and in the Lexical-Semantic System of Native Language. International Journal of Science and Research (IJSR) ISSN (Online): 2319-7064 Index Copernicus Value (2013): 6.14 | Impact Factor (2015): 6.391, Volume 5 Issue 10, October 2016 s.1592-1594

16. Принципы классификации религиозной и мифологической лексики. Вестник Вятского Государственного Гуманитарного Университета, Киров, 2016, №4 с.67-72

17. Vəzi dini – mifoloji terminlərin mənşəyi haqqında. Filologiya məsələləri, 2016, № 4 , s.181-186

18. Linqvokulturoloji tədqiqatlarda “dil və mif” problemi. Tədqiqələr, Bakı, №1, 2016, s.43-48

**РЕЛИГИОЗНЫЕ И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В
СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
РЕЗЮМЕ**

Настоящая диссертация посвящена исследованию религиозно-мифологических лексических единиц в современном азербайджанском языке. Работа состоит из введения, трех глав, заключения списка использованной литературы и приложение.

В введении диссертационной работы обоснованы выбор темы и актуальность ее разработки. В этой части исследования определены объект и предмет, цель и задачи исследования, отмечены новизна полученных результатов и их научно-теоретическая и практическая значимость, указаны использованные методы и приемы исследования на базе собранных систематизированных материалов и источников. А также даны сведения об апробации работы и сформулированы основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава, именуемая «История исследования религиозно-мифологических лексических единиц» состоит из четырех параграфов. В каждом параграфе история исследования религиозно-мифологических лексем исследуется на основе материалов Азербайджанского языка и анализируется сравнительно-историческим методом. В этой главе рассматриваются этапы развития исследований на предмет религиозных и мифологических лексем в тюркологии и в мировом языкознании в целом, их история классификации по тематическим группам, а также освещается проблема соприкосновения языка и мифологии.

Во второй главе диссертации, которая называется «Позиция мифологических лексических единицы в лексико-семантической системе Азербайджанского языка», дается полная и широкая классификация мифонимов в Азербайджанском языке. Здесь мифонимы исследуются в конкретных тематических группах, выявляются их общие и отличительные черты.

Третья глава данного исследования называется «Позиция религиозных лексических единицы в словообразовательном и лексико-семантической системе Азербайджанского языка». В этой главе исследуются лексико-семантические свойства религиозных лексем, а также во время исследования они группируются, рассматриваются под подразделами как религиозная лексика первобытных верований и религиозные лексемы связанные с современными религиями. В конце этой главы исследуется роль религиозных элементов в словообразовательной системе Азербайджанского языка.

В заключении диссертации обобщены основные результаты исследования.

**RELIGIOUS AND MYTHOLOGICAL LEXICAL UNITS IN THE
MODERN AZERBAIJAN LANGUAGE**

SUMMARY

In the “ Introduction’ of this dissertation, the actuality of the theme was grounded, its object and subject were defined, goal and objectives of the research were mentioned , the main thesis put on defense were presented, the scientific innovation of the work and its practical importance were emphasized, the scientific methods used in the implementation of the theses were shown.

The first chapter called as “Research history of religious and mythological lexical units” consists of four subchapters. In each subchapter, based on the Azerbaijani language materials, research history of religious and mythological units are investigated in different stages and analyzed by historical- comparative method. In this chapter, scientific research of religious and mythological lexical units was viewed by various stages, at the same time playing special attention to their investigation in Turkic linguistics and world linguistics, special attention is paid to their classification on the base of different subject groups.

In the second chapter of the dissertation called “The position of mythological lexical units in the semantic system of the Azerbaijan language” , detailed classification of mythonyms are given. Here mythonyms being researched inside concrete subject groups, their similar and different feature are defined.

The third chapter of this research is called ‘The position of religious lexical units in the lexical- semantic system of the azerbaijan language and word creation.In this chapter lexical semantic features or religious lexems are explored, at the same time religious lexems divided into special groups in relation to the modern religions are investigated. At the end of this chapter the position of religious elements are invesitaged in the word creation of the azerbaijan language.

In the conclusion of the dissertation, the results gained during the research were summarized

Kağız formatı: 60/84 16/1

Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

На правах рукописи

АЙНУР ВАЛЕХ кызы КАРАЕВА

**РЕЛИГИОЗНЫЕ И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ
ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В СОВРЕМЕННОМ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

5706.01- Азербайджанский язык

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

БАКУ-2017